

Hitlers spisekammer, den tyske fødevarekrise og de danske leverancer

AF

JOACHIM LUND

I Historisk Tidsskrift 2008:1 angriber Ole Brandenburg Jensen (OBJ) en såkaldt »myte« om Danmark som tysk spisekammer under den anden verdenskrig.¹ Det er et spørgsmål, jeg har beskæftiget mig med i min ph.d.-afhandling, og da jeg optræder som hovedanklageret i OBJs lille konspirationsteori (som også omfatter historikere som Sigurd Jensen og Mogens Rostgaard Nissen), skal jeg nedenfor forholde mig til kritikken. Jeg skal dog indledningsvis bemærke, at jeg finder hans tone upassende.

Danmarks fødevareleverancer til Tyskland under den anden verdenskrig er et emne, der griber om selve essensen i det dansk-tyske forhold under besættelsen. Den danske landbrugseksport var for en tid tvunget fra det britiske til det tyske marked, og Danmarks godt 200.000 moderne og højeffektive landbrug viste sig snart i stand til at indrette sig efter de nye forhold. Ikke blot slap Tyskland dermed for at skulle bekymre sig om danskernes overlevelse: Danmark var ligefrem i stand til at eksportere fødevarer i så store mængder, at man kunne forsyne ikke blot tyske storbyer men også værnemagtssoldaterne ved fronten. Danmark bidrog således til at dække det tyske fødevarerforbrug under krigen – og i betragteligt omfang, landets ringe størrelse taget i betragtning. OBJ har imidlertid længe ment, at dette bidrag var betydningsløst, og nu har han sat sig for at regne på, hvorfor han mener det. Mogens R. Nissen og jeg har allerede opponeret mod OBJs tolkninger under hans ph.d.-forsvar i 2004, i flere omgange i dagspressen og under Dansk Historikermøde i 2006,² men han kan stadig ikke begribe

1 Alle henvisninger til Ole B. Jensen i det følgende gælder »Hitlers spisekammer?«, Historisk Tidsskrift 2008:1, s. 66-105.

2 Vi har således udvekslet synspunkter i Berlingske Tidende 6. og 20. marts 2005 hhv. 2. og 13. november 2005.

betydningen af Danmarks fødevareforsyninger til Tyskland, og han er løbet ganske sur i forsøget. Man kan dog glæde sig over, at han tilsyneladende har opdaget nødvendigheden af at inddrage den internationale forskning i diskussionen. Det er noget, jeg har efterlyst i hans ph.d.-afhandling og senere debatindlæg.

OBJ beskylder mig for at manipulere mit kildematerialet for at få det til at passe på en forudfattet tese. Det er en temmelig grov anklage; udgangspunktet er da også forkert og kritikken derfor urimelig. Formålet med min ph.d.-afhandling fra 1999, som udkom i ajourført form i 2005 under titlen *Hitlers spisekammer*, var at undersøge de tyske planer for en europæisk »storrumsøkonomi« og Danmarks rolle i disse planer.³ Det danske landbrug spillede en ikke uvæsentlig rolle i projektet, og i et af afhandlingens kapitler tog jeg derfor dette tema op for at finde ud af, hvilken rolle der var tiltænkt den danske landbrugsproduktion, og hvilken betydning man fra Berlin tillagde de danske fødevarerleverancer. Jeg gav her en oversigt over, hvordan den hidtidige forskningslitteratur havde behandlet spørgsmålet, hvorpå jeg refererede en række samtidige opgørelser og vurderinger fra det tyske besættelsesapparat. Konklusionen var den, at de øverste tyske myndigheder, på baggrund af den information, de havde til rådighed, bedømte de danske fødevarer som så vigtige, at de var nødt til at tage hensyn dertil, og at leverancerne dermed kom til at spille en væsentlig rolle i den almindelige politiske afspænding i det dansk-tyske forhold. Jeg kunne dermed tilslutte mig Sigurd Jensens »lynafledertese«; at de danske fødevarerleverancer formentlig var med til at forhindre en gennemgribende radikaliserings af det tyske styre i Danmark.

Jeg ønskede således svar på, hvilken betydning, eksporten fik for den tyske besættelsespolitik.⁴ Mit erklærede udgangspunkt var kvalitativt og rettet mod det politiske niveau. En kvantitativ undersøgelse af fødevarerexportens procentvise andel af det tyske forbrug som den, OBJ efterlyser, lå uden for problemstillingen. Jeg fandt – og finder – ingen grund til at betvivle de samtidige indberetningers tal over den danske landbrugseksports omfang; de er i øvrigt grundigt efterprøvet og fortolket overbevisende af Mogens R. Nissen i hans ph.d.-afhandling fra 2004,⁵ og som OBJ indledningsvis konstaterer, er der da også

3 *Danmark og den europæiske nyordning. Det nazistiske regime og Danmarks plads i den tyske Grossraumwirtschaft 1940-1942*, ph.d.-afhandling, Københavns Universitet 1999 (upubl.); *Hitlers spisekammer*, København: Gyldendal 2005.

4 Lund 1999, s. 165; Lund 2005, s. 286.

5 *Produktions- und Lieferfreudigkeit. Landbruget under den tyske besættelse 1940-1945*, Syddansk Universitet 2004, publiceret i 2005 under titlen *Til fælles bedste – det danske landbrug under besættelsen*, København: Lindhardt og Ringhof.

kun nuanceforskelle i de forskellige opgørelser, vi alle tre benytter som grundlag (OBJ, s. 69-73). Til gengæld nægter OBJ at forholde sig til Mogens R. Nissens endelige resultater, akkurat som han hele tiden har gjort det. Mens OBJ stædigt taler om gennemsnit og insisterer på at smøre sine gennemsnitstal ud over hele den 90 millioner store tyske befolkning, har Mogens R. Nissen netop påvist den tvivlsomme værdi af denne metode. De danske leverancer gik ikke til landbefolkningen, som godt kunne brødføde sig selv, men derimod til storbyerne og i allerførste række til Værnemagten. OBJs indvendinger formår ikke at ændre dette billede. Hans hovedargument synes at være dette, at man »teoretisk set« (s. 73) kan fordele de danske leverancer på de godt 90 millioner indbyggere i »Stortyskland« ud fra et årligt gennemsnit 1944/45 – og nå til et forsvindende lille resultat. Det lille forbehold, der ligger i ordene »teoretisk set«, forlades straks derefter med formuleringen: »At jeg ikke er ene om at tillægge disse mængder en meget begrænset betydning (...)« (s. 73-74). Men det er ikke andet end en leg med tal, thi udregninger af den art giver kun et unødigt unuanceret billede af forholdene, når vi efter Mogens R. Nissens undersøgelse ved, at dansk flæsk og oksekød i de sidste to krigsår dækkede op mod 14 % af den tyske bybefolknings forbrug og mere end 20 % af Værnemagtens, mens dansk smør udgjorde op mod 9 % af bybefolkningens forbrug og omkring en tredjedel af Værnemagtens. Det er tal OBJ konsekvent ser bort fra.

OBJs budskab er, at jeg bevidst skulle overtage utroværdige og oppustede tyske tal. Han tillægger mig sågar et motiv: at jeg skulle ønske at fremme et kunstigt billede af Danmark som storleverandør af fødevarer til Tyskland. Han har tidligere givet udtryk for, at der skulle ligge en politisk dagsorden bag med henblik på at udstille samarbejdspolitikernes svigt.⁶ Men OBJ læser mig, som fanden læser biblen, og jeg spørger mig selv, hvem det egentlig er der manipulerer. Lad os se nærmere på hans påstande.

Påstand nr. 1: Ukritisk tilslutning til eftertidens opgørelser (s. 73-80)

Min afhandlings kapitel 16 (stort set identisk med kapitel 17 i *Hitlers spisekammer*) diskuterer som nævnt Danmarks betydning som fødevarerleverandør til Tyskland, idet jeg sammenholder samtidige tyske opgørelser med de senere (fåtallige) vurderinger i forskningslitteraturen. En af

6 Berlingske Tidende, 2.11.2005.

disse vurderinger anlægges af den tyske historiker Erich Thomsen, der i sin delvis apologetiske fremstilling fra 1971 gjorde sig umage med at påvise danskernes samarbejdsiver og lægge vægt på den milde tyske besættelsespolitik.⁷ Om Thomsen skrev jeg i 1999: »Ifølge Erich Thomsen dækkede Danmark indtil august 1943 10 % af det tyske kødforbrug, 10 % af smørforbruget, 11 % af sukkerforbruget og 17,6 % af forbruget af saltvandsfisk. Samlet set skulle Danmark på denne måde have dækket mellem 10 % og 15 % af det tyske levnedsmiddelbehov«. ⁸ Dette er efter mine begreber ikke det samme som at tilslutte mig Thomsens vurdering, som OBJ hævder (s. 67-68). Skyldes OBJs misforståelse, at han ikke kan genkende en historiografisk oversigt? Samme mistanke kunne man få i forbindelse med min henvisning til Herbert, Thomsen, Köller og Ebner, som OBJ citerer så udførligt (s. 75), hvor jeg sådan set bare afklarer, hvem der har skrevet af efter hvem. OBJs kritiske bemærkninger til disse kilder kan jeg uden problemer tilslutte mig. Hvad angår Thomsens 15 %, kan de godt give anledning til misforståelser. I den pågældende passage i *Hitlers spisekammer* har jeg derfor, igen med henvisning til samtidige og senere tyske opgørelser, anvendt forsigtighedsprincippet og argumenteret for, at Danmark dækkede »mere end 10 % af det tyske levnedsmiddelbehov«. ⁹ Hermed skal naturligvis forstås: »på disse områder«, altså ovennævnte kød, smør, sukker og saltvandsfisk. At hævde, at Danmark skulle have dækket mere end 10 % af det samlede tyske fødevarerforbrug ville være absurd, da dette ville svare til over halvdelen af den samlede tyske fødevarerindførsel under krigen, inkl. korn. Så dygtigt var det danske landbrug nu heller ikke. Men ved at tillægge mig dette synspunkt (s. 75-76) kan OBJ bygge sig op til beskyldningen, at jeg skulle manipulere mit kildemateriale, fordi »teorien, dvs. tesen om, at Danmark fungerede som Hitlers spisekammer, tilsyneladende vejer tungere end empirien (...)«.

Umiddelbart derefter når vi til Danmarks rolle som Tysklands største smørleverandør. Her fortsætter OBJ i samme spor og kritiserer mig for at forsøge at »opskrive« Hans-Erich Volkmanns angivelser af udviklingen i Tysklands import. Ifølge OBJ skulle denne del af min manipulation bestå i, at jeg henviser til Dietrich Eichholtz' opgørelser »for at påvise, at Danmark alene dækkede 8 % af det gennemsnitlige tyske smørforbrug« (s. 77). Igen er det ham selv der manipulerer. Hvad

7 Erich Thomsen: *Deutsche Besatzungspolitik in Dänemark 1940-1945*. Studien zur modernen Geschichte 4, Düsseldorf 1971.

8 Lund 1999, s. 173.

9 Lund 2005, s. 293.

jeg skriver, er nemlig: »Historikeren Dietrich Eichholtz har anslået, at dansk smør i perioden 1940-44 udgjorde ialt 8 % eller knap en måneds forbrug«. ¹⁰ Min pointe var udelukkende den, at der ikke er nogen stærk afvigelse mellem Eichholtz' opgørelse og de samtidige tyske indberetninger, som taler om mellem 6 og 10 %, alt efter tidspunktet. Og så har jeg i øvrigt – skønt OBJ insinuerer noget andet – taget alle nødvendige forbehold over for Eichholtz' tal, idet jeg tydeligt har gjort opmærksom på, at de er baseret på varierende kriterier. ¹¹

Påstand nr. 2. Ukritisk tilslutning til samtidige opgørelser over fiskeleverancer (s. 80-87)

I min afhandling fra 1999 gav jeg en kort oversigt over, hvad der på dette tidspunkt var skrevet om den danske fiskeeksport til Tyskland under krigen. ¹² Ligesom i kapitlet om landbrugseksporten stillede jeg her spørgsmålet, hvordan man fra tysk side vurderede de danske fiskeleverancers betydning. ¹³ Jeg konkluderede: »Brændstofproblemet var ikke værre, end at Ebner [fra det tyske gesandtskab i København, JL] i sin statusrapport fra januar 1942 kunne omtale de danske leverancer af frisk fisk som et overordentlig vigtigt tilskud til det tyske forbrug. I 1941 havde Danmark bidraget med 90.800 ton frisk fisk, hvilket var fem gange så meget som i 1936. Og ifølge Schnurres optegnelse fra december 1943 dækkede den danske eksport af fisk og fiskeprodukter hele 90 % af det tyske behov. I marts 1944 angav Wehrwirtschaftsstab Dänemark, at den danske fiskeeksport udgjorde rygraden i de tyske storbyers forsyning med frisk fisk. Tallene er i første omgang udtryk for, at tyskerne ikke spiste ret meget fisk. På den anden side var der tale om en vigtig fødevarerkilde, som man heller ikke fra tysk side kunne se bort fra, og indberetningerne fra gesandtskabet i København lod ingen chance gå fra sig til at påpege dette.« Pointen er med andre ord, at de danske fisk indgik i gesandtskabets argumentation for at bevare status quo i Danmark. Det er *derfor*, det er interessant, at man kalder de danske fisk for rygraden i de tyske forsyninger, skønt de norske leverancer var større (hvilket jeg tydeligt gør opmærksom på i både ord og tal). ¹⁴ Schnurres tal fra 1943 er derimod så horribelt og åbenlyst fejlagtigt, at

10 Lund 1999, s. 173; Lund 2005, s. 292.

11 Lund 2005, s. 278 og noterne s. 282.

12 Lund 1999, s. 176-80.

13 Lund 1999, s. 180; Lund 2005, s. 297.

14 Lund 2005, s. 298.

det umuligt kan have gjort indtryk på modtageren, hvorfor jeg udelod det i 2005-udgaven og i stedet gav det en kommentar med på vejen (s. 298, note 63). OBJs redegørelse for tilblivelsen af sætningen »rygraden i de tyske storbyers forsyning med frisk fisk« (s. 81-87) er bestemt interessant, men igen: Sagen har intet at gøre med mit ærinde, som var at vise, hvordan de involverede tyske embedsmænd omtalte og vurderede de danske leverancer. At referere de tyske indberetninger er ikke det samme som at tilslutte sig deres synspunkter, endsige nære en »blind tro på autenticiteten af Wehrwirtschaftsstab Dänemarks oplysninger«, som OBJ beskylder mig for (s. 82). Også her fejllæser OBJ, hvad jeg faktisk skriver. Til gengæld glæder det mig, når han bringer eksempler på, hvordan »ernæringsministeren [Herbert Backe] arbejdede i nær forståelse med Auswärtiges Amt« for at forhindre en skærpelse af besættelsespolitikken i Danmark (s. 83-85). Det er faktisk et fint lille bidrag til den »lynafledertese«, jeg hele tiden har forfægtet.

Påstand nr. 3: Ukritisk tilslutning til samtidige opgørelser over smør- og kødleverancer (s. 88-89)

OBJ bebrejder mig i stærke vendinger, at jeg ikke har forholdt mig kritisk til tyske embedsmænds vane med at omregne de danske fødevarerforsyninger til så og så mange ugers tysk forbrug. Han mener, at tallene på denne måde pustes kunstigt op, igen med henblik på at manipulere. Dette kan være stedet at præsentere en hidtil ubenyttet kilde.

Den 20. oktober 1943 indberettede den kommitterede for økonomiske anliggender ved gesandtskabet, Franz Ebner, en seks sider lang redegørelse for konsekvenserne af den militære undtagelsestilstand (29. august–6. oktober) og jødeaktionen (1.–2. oktober) på dansk økonomis evne til at producere for Tyskland.¹⁵ Konklusionen var, at der ingen synderligt negativ virkning havde været, bortset fra en mindre afbrydelse på transportområdet under begivenhederne sidst i august, da man ikke kunne undgå huller i leverancerne af slagtekvæg og frisk fisk. Normale tilstande på området havde dog snart indfundet sig igen; her havde det været afgørende, at departementscheferne havde taget over, og at strejkerne var ophørt. Således havde man fra 25. september til 1. oktober kunnet afvikle de planmæssige kvartalsforhandlinger om den dansk-tyske handelsaftale og havde her bl.a. aftalt danske leverancer af 52.000 ton smør og 128.000 ton kød og flæsk. Det svarede

¹⁵ »Wirtschaftlicher Lagebericht/Stand vom 16. Okt. 1943«. Ebner, 20.10.1943. Osobyj Archiv, Moskva, 1558/21/6.

ifølge Ebner til fem ugers tysk forbrug af smør og næsten seks ugers kødforbrug.

Så vidt Ebners indberetning. 128.000 ton kød er også det tal, lederen af Auswärtiges Amts handelspolitiske afdeling, Karl Schnurre, anvender i sin rapport fra den 26. december – en rapport, som spiller en hovedrolle i OBJs indvendinger.¹⁶ Schnurre har utvivlsomt brugt Ebners indberetning fra 20. oktober som grundlag; der er store verbale overensstemmelser, og beregningerne er de samme. Schnurre anfører ligesom Ebner, at de aftalte 52.000 ton smør svarede til fem ugers tysk forbrug og han kan nu tilføje, at der under efterårets forhandlinger godt nok var aftalt leverancer på 128.000 ton kød og flæsk, men at de faktiske leverancer i løbet af de første måneder har oversteget det aftalte med en tredjedel. Han kan derfor opskrive Ebners »seks ugers kødforbrug« med endnu to uger. Men den »skyldige« er altså Ebner – eller muligvis endda hans kolleger i det tyske ernærings- og landbrugsministerium.

Hvordan var gesandtskabets økonomiske kommitterede nu nået frem til sine »seks ugers forbrug«? Regnestykket er simpelt. Hvis man anvender de ugentlige rationer som grundlag – og hvad skulle man andet? – måtte man tage udgangspunkt i den officielle ugentlige kødration på 250 gram, hvad der svarede til et ugentligt forbrug for den samlede 90 millioner store tyske befolkning på 22.500 ton eller 3214,3 ton dagligt.¹⁷ I Ebners regnestykke må 128.000 ton dansk kød derfor nødvendigvis svare til 39,8 dages forbrug – eller 5,7 uger. Derfor de »næsten seks«. *Keine Hexerei*. Og knap så absurd som OBJ får det til at se ud med sine besynderlige taleksperimenter.¹⁸ De 5,7 uger svarer til 11 % af 52 ugers forbrug. Det kan lyde af meget, men tallet er faktisk mindre end de 14 % af det tyske kødforbrug, der dette år udgjordes af danske leverancer ifølge den fungerende ernæringsminister Herbert Backes egen statistik, som udelader Værnemagten og den del af (land) befolkningen, der havde lov at slagte til eget forbrug.¹⁹

16 »Aufzeichnung betr. die Bedeutung der dänischen Wirtschaft für die deutsche Versorgung«. Schnurre, 26.12.1943. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin, R 105.212. Sigurd Jensen anvender de danske kilder til forhandlingerne (Sigurd Jensen: *Levevilkår under besættelsen*, København: Gyldendal 1971, s. 220).

17 Disse udregninger gik normalt ud fra en tysk befolkning på 90 mio., skønt det officielle befolkningstal for »Stortyskland« (uden Protektoratet) var 94,6 mio. indbyggere (1943).

18 »Såfremt den tyske befolkning udelukkende skulle spise dansk kød og smør i henholdsvis to måneder og fem uger, ville hver tysker altså blot have 4 gram kød og 1-2 gram smør til rådighed om dagen.« (OBJ, s. 88) Hvis en afdelingsleder i det tyske udenrigsministerium havde forsøgt at komme igennem med sådanne beregninger, var han blevet fyret på stedet – i bedste fald.

19 Se Nissen 2005, s. 251.

OBJ er af den mening, at omregningerne var velegnede til at imponere modtageren, men at metoden var »ganske irrelevant i forhold til den tyske befolknings behov (...) når man tager i betragtning, at normalbefolkningens anerkendte minimumsbehov for spisefedt udgjorde 48 gram pr. dag, rakte 1-2 gram smør jo ikke langt« (s. 88). Ud over at regnestykket er galt, som anført ovenfor, forveksler han her »forbrug« med »behov«. Det er næppe relevant at tage et ugentligt *behov* for 336 gram i betragtning, når ugerationen i de sidste tre krigsår kun befandt sig lige omkring de 200 gram.²⁰

Danmark som Tysklands næststørste handelspartner (s. 96-104)

En sætning, der i særlig grad er faldet OBJ for brystet, er følgende: »Danmark hørte under krigen til Tysklands vigtigste fødevareleverandører og blev Tysklands vigtigste udenrigshandelspartner efter Italien.«²¹ Det første udsagn i sætningen skal jeg vende tilbage til. Det andet er en reference til Erich Thomsens ovennævnte bog, hvori den tyske historiker omtaler Danmark som Tysklands næststørste handelspartner efter Italien ved tidspunktet for den tysk-sovjetiske krigs udbrud i juni 1941. Ifølge OBJ hævder jeg dermed, at »Danmark generelt, dvs. under hele krigen, var Tysklands næstvigtigste handelspartner« (s. 97), eller ligefrem »næstvigtigste leverandør« (s. 100), og her gør han sig igen skyldig i grove fejlslæsninger. Dels forsøger han, som det ses, at udstrække mit udsagn til at gælde »under hele krigen«, hvad der ikke er belæg for, dels springer han let og elegant hen over det forhold, at talen udtrykkeligt er om Danmark som *udenrigshandelspartner*. »Leverandør« er noget helt andet, hvad OBJ formentlig udmærket er klar over; det er jo fuldstændig banalt at konstatere, at Tyskland fik leveret store mængder forsyninger fra de besatte lande. Min pointe var derimod at fremhæve det forhold, at Danmark i Berlin blev betragtet og behandlet som *udland*, dvs. et af de få lande, som Tyskland opretholdt »normale« handelsforbindelser med, med alt hvad det indebar af forhandlinger med lokale, nationale myndigheder, hvor der kunne stilles betingelser og krav fra begge sider, ligesom i Italiens tilfælde.²² OBJ kunne derfor have sparet

²⁰ Se OBJs egen tabel 16, s. 94.

²¹ Lund 2005, s. 307.

²² »Dänemark gilt nicht als eigentliches besetztes Gebiet und zahlt dementsprechend auch keine Besatzungskosten.« Forschungsstelle für Wehrwirtschaft: »Die finanziellen Leistungen der besetzten Gebiete bis Ende März 1944«, citeret efter Christoph Buchheim: »Die besetzten Länder im Dienste der deutschen Kriegswirtschaft während des Zweiten Weltkriegs«, i *Vierteljahresheft für Zeitgeschichte* 34, 1986, s. 117-45 (136). Se også

sig hele sin efterfølgende og ganske irrelevante opvisning i, hvilke besatte lande der leverede mere til Tyskland end Danmark.

Så vidt det kvantitative omfang af den danske fødevareeksport til Tyskland. OBJ har ikke forstået, at formålet med min undersøgelse var at afdække det billede, de tyske magthavere agerede efter, altså de informationer, der blev stillet til rådighed, og de beslutninger, der blev truffet på denne specifikke baggrund. Uanset hvordan man skal opføre de danske landbrugsvarers reelle betydning for den tyske ernæring under den anden verdenskrig, er det uomtvisteligt, at Tyskland, set fra Berlin og med den informationsmængde, man havde til rådighed, simpelt hen ikke havde råd til at undvære de danske fødevarer. Uviljen mod rationsnedsættelser var meget stærk i Berlins regeringskvarter, hvor forsyningssikkerheden havde topprioritet. Hensynet til de danske fødevarerleverancer var ved siden af det mere velkendte krav om Værnemagtens sikkerhed den eneste konstant i den tyske besættelsespolitik i Danmark. Disse hensyn kom selvfølgelig til udtryk i den førte politik. Konkret betød det en udstrakt respekt for lokale politisk-økonomiske strukturer og hensyn til stemningen og den danske *Lieferfreude*. Derfor blev der ikke på noget tidspunkt lavet grundlæggende om på den danske besættelsesordning – heller ikke efter augustkrisen i 1943.

Sagen om de danske fødevarer kan med andre ord bruges til at belyse samtidige politiske årsagssammenhænge, og det er derfor jeg som nævnt har fundet det mere relevant at undersøge, hvordan tyske beslutningstagere selv opfattede situationen, og hvilke politiske beslutninger der blev konsekvensen af den tyske perception. Landbrugsleverancerne var Danmarks største økonomiske bidrag til den tyske krigsøkonomi. Og i Berlin var man af den opfattelse, at danske fødevarer havde en så stor betydning, at man måtte tilrettelægge besættelsespolitikken derefter. De danske fødevarerleverancer var det gennemgående, interne tyske argument fra den tyske udenrigstjenestes side for at bevare den eksisterende besættelsesordning i Danmark og opretholde råvarerforsyningerne dertil.²³ De tyske rationerings psykologiske virkning og fødevarerleverancerne politiske betydning for den tyske politik i Danmark var afgørende. Det forholder OBJ sig ikke til.

Berthold Puchert: »Deutschlands Außenhandel im Zweiten Weltkrieg (Abriß)«, i Dietrich Eichholtz (red.): *Krieg und Wirtschaft. Studien zur deutschen Wirtschaftsgeschichte 1939-1945*, Berlin: Metropol 1999, s. 253-77.

²³ Hvad yngre journalister i tidens løb har fundet på at »afsløre«, fordi de aldrig før har hørt om den danske smør- og flæskeeksport til Nazityskland, må ærlig talt stå for deres egen regning (jvf. OBJ, s. 68). At Danmark som en del af det tyske spisekammer i 1999 kunne præsenteres som en nyhed af et førende dagblad, er i sig selv interessant, fordi det antyder omfanget af kollektiv historisk fortrængning.

Men lad os vende os mod den tyske fødevarekrise, som var årsagen til, at tyske myndigheder satte de danske leverancer så højt. Sagen kan forfølges i det skriftlige beretningsmateriale. Også OBJ er opmærksom på problemet, om end igen med et fordrejet udgangspunkt (s. 89-96): OBJ forestiller sig således, at den af ham hævdede tendens blandt historikere til at overvurdere den danske fødevareeksports betydning skulle skyldes »en udbredt opfattelse af, at ernæringstilstanden i Tyskland som helhed var (langt) bedre end i de fleste andre europæiske lande« (s. 89). For at underbygge sin opfattelse bringer han derpå en tabel, som pudsigt nok bekræfter, at Tyskland, selv efter de drastiske rationsnedsættelser i april 1942, netop lå i toppen, hvad fødevareforsyninger angik – altså lige bortset fra Danmark (OBJ 2008, tabel 15, s. 91). Men dels meddeler OBJs talmateriale intet om ernæringstilstanden i Østeuropa, som på grund af en brutal tysk besættelsespolitik var langt hårdere ramt (Flemming Just, som OBJ refererer til, har jo netop ret i, at kalorieforbruget i Tyskland lå endog meget højt i forhold til det generelle niveau i Europa), og dels siger rationeringskort ikke altid noget præcist om, hvor mange varer, man rent faktisk kunne købe. Ganske vist døde ingen tyskere af sult under den anden verdenskrig, som man gjorde det i Polen og Nederlandene, de besatte østområder og Grækenland. Men at Tyskland under krigen – ligesom resten af Europa – befandt sig i en fødevarekrise, er basal viden blandt historikere, som beskæftiger sig med perioden. Krisen spiller en hovedrolle i forklaringen på, hvorfor de øverste beslutningstagere i Berlin var så lydhyre, når deres underordnede i København advarede mod at bringe den danske landbrugs-eksport i fare ved at skærpe besættelsespolitikken.

Den tyske fødevarekrise under den anden verdenskrig

Den tyske fødevaremangel under den anden verdenskrig skærer, som Adam Tooze har formuleret det, lige igennem modsætningen mellem økonomiske og ideologiske hensyn i Det Tredje Rige; mellem behovet for arbejdskraft og kravet om udryddelse af de europæiske jøder.²⁴ Fødevarekrisen bærer hovedansvaret for, at millioner af tvangsarbejdere sultede, og at millioner af sovjetiske krigsfanger sultede ihjel, den spillede en hovedrolle i forceringen af det jødiske folkemord i Polen i 1942 – og den skaffede regimet et økonomisk incitament til folkemord af en endnu større størrelsesorden end det jødiske, nemlig Herbert

²⁴ Adam Tooze: *The Wages of Destruction. The Making and Breaking of the Nazi Economy*, London: Penguin 2007 (1. udg. 2006), s. 538-39.

Backes »hungerplan« for de besatte østområder fra 1941, ifølge hvilken man planmæssigt ville lade 20-30 millioner mennesker dø af sult for at kunne lade den tyske befolkning nyde godt af de erobrede fødevareresourcer.²⁵

Det nazistiske regime var fra begyndelsen stærkt optaget af faren for »et andet dolkestød«, og frygten for en gentagelse af fejlene fra krigen 1914-1918, som man ikke havde været ordentligt forberedt på, var omdrejningspunktet for nazisternes økonomiske planlægning op til og under den anden verdenskrig. Hvad forskningen har døbt »blokadesyndromet« eller »november 1918-syndromet«, formulerede Hitler således: »Unsere Aufgabe ist es den 1918 abgebrochene Krieg unter günstigeren Bedingungen zum siegreichen Ende zu führen«.²⁶ Forskningen har vist, hvordan hensynet til almindelige menneskers forbrugsmuligheder spillede en central rolle i regimets ideologi og politik, ligesom sikringen af det tyske folks ernæring spillede en hovedrolle i såvel krigsforberedelserne som besættelsespolitikken. Skulle man vinde den krig, der begyndte i 1939, og undgå en gentagelse af sammenbruddet i 1918, måtte man sikre regimets legitimitet og civilbefolkningens opbakning, og i denne optik spillede det en afgørende rolle, at man kunne garantere forsynings sikkerheden og altså omgå en ny allieret blokade.²⁷ Tyskerne klarede sig da også ernæringsmæssigt langt bedre gennem den anden verdenskrig end gennem den første, men trods den langt mere effektive udnyttelse af de besatte lande stod resultaterne langt fra mål med de forventninger, regimet havde sat sig. Hovedårsagen var, at regimet begik den samme fejl som kejserriget: Igen havde man overvurderet omfanget af de forsyninger, man kunne hente fra allierede og okkuperede områder.²⁸

Regimet var tidligt begyndt at forberede ernæringskrigen. Med Walter Darré som landbrugs- og fødevarerminister søgte man fra 1933 at

25 Christian Gerlach: *Krieg, Ernährung, Völkermord. Forschungen zur deutschen Vernichtungspolitik im Zweiten Weltkrieg*, Hamburg: Hamburger Edition 1998; Götz Aly: *Hitlers Volksstaat. Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus*, Frankfurt a/M: Fischer 2005, s. 197-206; Tooze 2007, s. 476-85; 538-51.

26 Hans Erich Volkmann: »Landwirtschaft und Ernährung in Hitlers Europa 1939-45«, i *Militärgeschichtliche Mitteilungen* 1/1984, s. 9; artiklen er tillige aftrykt i Bernhard Chiari (red.): *Ökonomie und Expansion. Grundzüge der NS-Wirtschaftspolitik. Ausgewählte Schriften von Hans-Erich Volkmann*, München: Oldenburg Verlag 2003, s. 365-442.

27 Standardværket er Gustavo Corni & Horst Gies: *Brot, Butter, Kanonen. Die Ernährungswirtschaft in Deutschland unter der Diktatur Hitlers*, Berlin: Akademie Verlag 1997. Se også f.eks. Aly 2005, passim; Tooze 2007, s. 8-11; Hartmut Berghoff: »Methoden der Verbrauchlenkung im Nationalsozialismus«, i Dieter Gosewinkel (red.): *Wirtschaftskontrolle und Recht in der nationalsozialistischen Diktatur*. Studien zur europäischen Rechtsgeschichte Bd. 180, Frankfurt am Main 2005, s. 281-316.

28 Volkmann 1984, s. 9-74; Corni & Gies 1997, s. 583-84; Mark Mazower: *Hitler's Empire. Nazi Rule in Occupied Europe*, London: Penguin 2008, s. 274-90.

opbygge den såkaldte *Reichsnährstand* som nyt socio-økonomisk fundament for de tyske landmænd, og i 1936 rykkede teknokraten Herbert Backe i position i Fireårsplanen med ansvar for at omstille fødevarerproduktionen til krig, opbygge lagre og trykke og fordele rationeringskort.²⁹ Levnedsmiddelrationeringen trådte i kraft ved krigsudbruddet, med ugentlige tildelinger af kød (700 gram), fedt (350 gram), sukker (280 gram), marmelade (110 gram), kaffe (63 gram) og mælkeprodukter (60 gram), efterfulgt kort efter af brød, mel, æg og smør, og senere kartofler (juli 1942) samt mælk og ost (januar 1943). Rationerne betød en mærkbar sænkning af levestandarden; gennem resten af krigen og et stykke ind i efterkrigsårene udgjordes hovedparten af den tyske befolknings ernæring af kartofler, bælgfrugter, brød og sukker.³⁰

Tabellen på følgende side viser de ugentlige levnedsmiddelrationer for en tysk »Normalverbraucher«, dvs. voksne i »ikke-produktive erhverv« (funktionærer, husmødre m.m.), i årene 1939-1945 (gram).³¹

Reelt var der ikke altid varer til rådighed svarende til rationerne, og desuden var det tyske civilsamfunds vareforsyning fra begyndelsen af krigen hårdt ramt af militærets fortrinsstilling. På fødevarerfronten var dette ensbetydende med, at soldaterne fik langt bedre forplejning end deres familier hjemme i de tyske storbyer, som i særlig grad led af mangel på fedtstof og proteiner; i 1943/44 var civilbefolkningens kødforbrug halveret i forhold til det sidste fredsår 1938/39. Til gengæld fik en værnemagtssoldat ved fronten allerede i 1941/42 tildelt fire gange så meget kød som den tyske *Normalverbraucher*, hans sukkerforbrug i samme periode var 70 pct. højere og brødforbruget 250 pct. højere. Fra 1939/40 til 1943/44 steg Værnemagtens andel af det tyske forbrug af brødkorn fra 9,1 % til 23,4 %, af kød fra 17,7 % til 30,0 %, af fedt fra 6,5 % til 15,8 %, af kartofler fra 4,7 % til 17,1 %, og af sukker fra 14,9 % til 17,3 %.³²

29 Corni & Gies 1997, s. 411-12.

30 Martin Kitchen: *Nazi Germany at War*, London/New York: Longman 1995, s. 79-84; Rolf-Dieter Müller: »Albert Speer und die Rüstungspolitik im totalen Krieg«, i Bernhard R. Kroener, Rolf-Dieter Müller, Hans Umbreit (red.): *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg* Bd. 5/2, Organisation und Mobilisierung des deutschen Machtbereichs, Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt 1999, s. 273-773 (485-93).

31 Baseret på Corni & Gies 1997, s. 555-84 og Wolfgang Schneider: *Alltag unter Hitler*, Berlin: Rowolt 2000, her efter den danske udg.: *Hverdag i Hitlers Tyskland*, Bogfabrikken 2002, s. 158.

32 Volkmann 1984, s. 60-61; Richard J. Overy: *War and Economy in the Third Reich*, Oxford: Clarendon 1995 (1. udg. 1994), s. 288-89.

	Brød	Kød og flæsk	Fedt (margarine, smør, spiseolie og slagtefedt)
September 1939	2400	700	350
April 1940		500	
Juli 1940	2200		
Juni 1941		400	
April 1942	2000	300	206
Oktober 1942	2250	405	
Maj 1943		350	200
Juni 1943	2325	250	218
Oktober 1944	2225		218
April 1945	1275	190	90

Civilbefolkningen havde tidligt i krigen fået prisstigninger, kvalitetsforringelser og fødevaremangel at mærke, og allerede i november 1940 berettede SD-rapporter om en stærkt dalende arbejdsmoral i befolkningen og ærgrelser på grund af prisstigninger og problemer med at skaffe kød, fedt, brød, frugt og grønt, fjerkræ og fisk.³³ Den 2. juni 1941 blev kødrationerne sat ned med 100 gram (200 gram for hårdtarbejdende), hvad der kun bidrog til at forstærke misstemningen; tyskerne begyndte at drage paralleller til forholdene under den første verdenskrig, og der blev hvisket om, at »nu var det præcis ligesom dengang«. Særlig de ældre årgange var præget af en »angstpsykose«, som stammede fra sulten under den første verdenskrig og »kålråbivinteren«

³³ Marlis G. Steinert: *Hitlers Krieg und die Deutschen. Stimmung und Haltung der deutschen Bevölkerung im Zweiten Weltkrieg*, Düsseldorf/Wien: Econ 1970, s. 165; Harald Focke & Uwe Reimer: *Alltag unterm Hakenkreuz* Bd. 1, Reinbek: Rohwolt 1979, s. 184.

i 1917/18.³⁴ Trods den militære fremgang på østfronten i sommeren 1941 var civilbefolkningen langt mere optaget af »den katastrofale forsyningssituation«, kunne man berette.³⁵ »Der Hunger naht für jeden sichtbar«, skrev Helmuth James von Moltke i november,³⁶ og allerede i juli måned havde SPDs eksilorganisation, SOPADE, konstateret, at det nazistiske regimes bestræbelser på at gøre det tysk-kontrollerede Europa selvforsynende med fødevarer var slået fejl. De umiddelbare årsager var to dårlige høstår i træk samt krigene på Balkan og i Sovjetunionen. Nu tæredede man på lagrene.³⁷ Det var gået nøjagtig som under den Den Store Krig: Tyskland kunne i 1939-45 selv under opbydelsen af de største anstrengelser ikke producere mere end 83 % af de nødvendige levnedsmidler.³⁸ Med afbrydelsen af de oversøiske forbindelser afhang krigens udfald af, hvor meget Værnemagten kunne presse ud af de besatte områder, og i SOPADE kunne man næppe undgå at skabe optimistiske associationer til den første verdenskrig, da den allierede blokade havde ført til varemangel, sult, politisk uro, hjemmefrontens sammenbrud og til sidst tysk kapitulation.

SOPADE-rapporterne er fulde af henvisninger til den elendige fødevareresituation i Tyskland,³⁹ og også det britiske Political Warfare Executive kunne rapportere om stigende utilfredshed og uro i tyske storbyer – fra 1943 om punktvisse strejker – som følge af manglen på levnedsmidler.⁴⁰ Rapporterne fra SOPADE og PWE kan på dette punkt ikke beskyldes for at være båret oppe af falske forhåbninger om en svag hjemmefront. At det udenlandske efterretningsmateriale indeholdt megen sandhed, står klart, når man konsulterer »den anden side«,

34 Steinert 1970, s. 197-98. Den katastrofale fødevareresituation i tyske storbyer var dengang fortsat et godt stykke op i efterkrigsårene; se Martin H. Geyer: »Teuerungsprotest und Teuerungsunruhen 1914-1923« og Andrea Lefèvre: »Lebensmittelunruhen in Berlin 1920-1923«, i: Manfred Gailus & Heinrich Volkmann (red.): *Der Kampf um das tägliche Brot. Nahrungsmangel, Versorgungspolitik und Protest 1770-1990* (Schriften des Zentralinstituts für sozialwissenschaftliche Forschung der Freien Universität Berlin Bd. 74), Opladen:Westdeutscher Verlag 1994, hhv. s. 319-45 og 346-60.

35 Steinert 1970, s. 213-15.

36 H.J. von Moltke: *Briefe an Freya 1939-1945*, udgivet af Beate Ruhm von Oppen, München: Beck 2007, s. 326.

37 *Sozialistische Mitteilungen* nr. 28, Juli 1941. Rapporterne er tilgængelige på <http://library.fes.de/sozialistische-mitteilungen/>

38 Aly 2005, s. 195.

39 Eks. rapporter fra august 1942 og jan-feb 1944. Se også Ian Kershaw: *Hitler. 1936-45: Nemesis*, London: Penguin 2000, s. 423-24.

40 Pauline Elkes: »Assessing the 'other Germany': the Political Warfare Executive on public opinion and resistance in Germany, 1943-45«, i Anthony McElligott & Tim Kirk (eds.): *Working Towards the Führer. Essays in Honour of Sir Ian Kershaw*, Manchester University Press 2003, s. 224-45.

nemlig de hemmelige rapporter fra SS' Sicherheitsdienst (SD), som i sine såkaldte *Meldungen aus dem Reich* hver måned systematisk indhente de oplysninger fra sine 30.000 meddelere rundt om i landet og aflagde rapport om stemningen i civilbefolkningen.⁴¹ I juli 1941 kunne SD beskrive de jævnlige tilbagevendende tumultagtige scener på grønttorvet i Köln,⁴² og ifølge meddelerne virkede det stærkt foruroligende på befolkningen, at man på grund af den utilstrækkelige ernæring kunne iagttage et stigende antal kollaps blandt arbejdsmænd og -kvinder på gader og stræder og ved fabrikernes samleband.⁴³ Ernæringseksperter advarede i kraftige vendinger mod svækkelsen af befolkningens fysiske modstandskraft og arbejdsevne, *Reichsgesundheitsführer* Dr. Leonardo Conti gjorde opmærksom på, at normalforbrugers daglige indtag på 1358 kalorier nu befandt sig under den anbefalede minimumsgrænse på 1700,⁴⁴ og som krigen skred frem, viste undersøgelser da også, hvordan fejl- og underernæring havde medført vægttab og et stigende antal tilfælde af mangelsygdomme såsom proteinmangel, alvorligt svigtende almenbefindende samt fordøjelses- og kredsløbsforstyrrelser.⁴⁵ Frygten for at skade moralen i den tyske civilbefolkning fik i 1942 regimet til at give afkald på en yderligere nedsættelse af den tyske befolknings rationer med henblik på at forbedre de østeuropæiske tvangsarbejders ydeevne.⁴⁶

For den almindelige tysker blev den militære udvikling ved fronterne til stadighed overskygget af forsyningsvanskelighederne.⁴⁷ I juni 1941 havde Goebbels i sin dagbog noteret: »Versorgungslage in Berlin sehr schlecht« – og tilføjet: »Schlimmer noch steht es in den besetzten Gebieten. Dort ist z.T. richtige Hungersnot«.⁴⁸ Ved slutningen af den tredje krigsvinter var fødevarerituationen i Tyskland blevet så alvorlig, at man var tvunget til en drastisk beskæring af befolkningens rationer. Propagandaminister Goebbels, der i marts 1942 blev kaldt til Hitlers

41 Rapporterne er aftrykt i Heinz Boberach (udg.): *Meldungen aus dem Reich 1938-1945: Die geheimen Lageberichte des Sicherheitsdienstes des SS* Bd. 1-17, Herrsching 1984. Et uddrag af SD-rapporterne, som særlig beskæftiger sig med fødevarerproblemet, er aftrykt i Focke & Reimer 1979, s. 179-89.

42 Berghoff 2005, s. 287. Se også Gabriele Wiggen-Jux: *Die Versorgung der Kölner Zivilbevölkerung mit Lebensmitteln und Gebrauchsgegenständen im Zweiten Weltkrieg – Die Auswirkung nationalsozialistischer Versorgungspolitik auf städtischer Ebene, dargestellt anhand ausgewählter Beispiele*, Universität zu Köln 1998, s. 130 f.

43 Focke & Reimer 1979, s. 186.

44 Corni & Gies 1997, s. 562; Tooze 2007, s. 541.

45 Volkmann 1984, s. 59-60.

46 Tooze 2007, s. 542.

47 Eks. Steinert 1970, s. 301, 305.

48 Indførsel 28.06.1941, cit. efter Corni & Gies 1997, s. 561.

hovedkvarter for at drøfte problemet, noterede i sin dagbog, at forsyningerne nu havde nået et kritisk lavt niveau, og at det ville blive et rent kunststykke at forklare indgrebet for befolkningen.⁴⁹ Regimet havde allerede den 24. februar bekendtgjort nedskæringer i brød- og kødrationerne med virkning fra den 6. april, hvad der ifølge SD affødte en heftig reaktion i storbybefolkningen:

Efter overensstemmende meldinger fra alle dele af Riget har bekendtgørelsen af nedsættelserne af levnedsmiddelrationerne (med 20 til 25 procent) udløst stor skuffelse, og især i arbejderkredse en ikke ubetydelig uro [...] I flere meldinger blev det udtrykt, at bekendtgørelsen om nedsættelsen af levnedsmiddelrationerne har virket rent ud knusende på en stor del af befolkningen, og det [...] mere end nogen anden begivenhed i løbet af krigen [...] Især har arbejderklassen i storbyerne og industriområderne, der ofte allerede har anset de hidtidige rationer for lige lovlig knappe, en holdning, der mangler enhver forståelse for den nye foranstaltnings nødvendighed. Stemningen i disse befolkningskredse er nu nået til et under krigen hidtil uset lavpunkt. Talrige landsmænd har givet udtryk for deres skuffelse med ironiserende ytringer om den tilsyneladende sikrede tyske forsyningssituation, og kommer endda med utilslørede antydninger om mindskelse af deres fremtidige arbejdsindsats. De nye indskrænkninger for husmødre blev opfattet særlig hårdt, da det som følge af mangelen på kartofler og grøntsager nærmest er umuligt for dem at ernære deres familier tilstrækkeligt.⁵⁰

Det var et af Hitlers værste scenarier, der truede med at blive til virkelighed.⁵¹ En anden SD-rapport havde sat fingeren på det ømme punkt: »In den Betrieben macht sich in verstärktem Maße jene Stimmung

49 Kershaw 2000, s. 506.

50 Stemningsrapport 2. marts 1942, citeret i Schneider 2002, s. 157-58. Netop kartoflerne, hovedkilden til storbybefolkningens ernæring, blev rationeret et par måneder senere, i juni 1942. Se også Corni & Gies 1997, s. 562-63.

51 »Traumatisch auf die schlechte agrarwirtschaftliche Versorgung während des Ersten Weltkrieges fixiert, hegten die nationalsozialistischen Machthaber, an ihrer Spitze Hitler selbst, eine nie überwundene Furcht vor einer Heimatfront aus unzufriedener Bevölkerung, die nicht nur die Kriegsmoral schwächen, sondern insgesamt systemgefährdend wirken könnte.« Volkmann 1984, s. 9; »Hitler, like the generals, was obsessed with the lessons of 1914-18. Germany had to become immune to blockade (...)« Overy 1995, s. 262.

bemerkbar, die auffallend an die des Jahres 1918 erinnert«. ⁵² Rationsnedsættelsen i april 1942 blev ledsaget af noget for Det tredje Rige så usædvanligt som en ministerfyring, da landbrugs- og ernæringsminister Walter Darré blev sat fra posten, officielt med »orlov«. ⁵³ Udskiftningen af Darré med hans statssekretær og mangeårige rival, Herbert Backe, var en vigtig brik i de omrokeringer i regimet, der fandt sted i de første måneder af 1942 med Fritz Sauckels udnævnelse til befuldmægtiget for arbejdsindsatsen og Albert Speers indsættelse som rustningsminister. Også Backe havde i marts 1942 vurderet, at Tyskland efter to dårlige høstår stod over for et alvorligt fødevareproblem. Leverancerne fra de besatte områder var ikke tilstrækkelige, og lagrene af korn var ved at være opbrugt. Under et møde den 5. august måtte Göring som leder af Fireårsplanen høre NSDAPs *Gauleiter* udtrykke deres harme over situationen, og dagen efter meddelte han den nye, radikale udbytningsstrategi i et møde med de øverste fødevareansvarlige ministerielle embedsmænd og de øverste tyske myndigheder i de besatte områder. Det tyskkontrollerede Europa skulle fra nu af hensynsløst finkæmmes for fødevarer.

Gestern haben die Gauleiter sich hier ausgesprochen. Wenn auch Ton und Gebaren verschieden sein mögen, so klang doch bei allen Gauleitern gleich klar heraus: Das deutsche Volk hat zu wenig zu essen (...) Wenn Sie erlebt hatten, wie hier die Gauleiter gesprochen haben, dann würden Sie meinen maßlosen Zorn verstehen, daß wir so unerhörte Gebiete durch die Tapferkeit unserer Truppen erobert haben und unser Volk heute wirklich fast auf die elenden Sätze des Ersten Weltkrieges abgesunken ist. ⁵⁴

Skønt det aldrig lykkedes at komme op på det ønskede niveau, var Backe »dygtig« nok til i løbet af de næste måneder i en ny alliance med Göring og Himmler at stabilisere fødevareforsyningen nogenlunde gennem en forstærket udplyndring af de besatte lande, herunder de områder, der blev erobret under den tyske sommeroffensiv på østfronten. Fra Polen,

⁵² Cit. efter Corni & Gies 1997, s. 563.

⁵³ Corni & Gies 1997, s. 416-21. Se også afhøringen af Albert Speer oktober 1945, i Richard J. Overy: *Interrogations. The Nazi Elite in Allied Hands, 1945*, London: Penguin 2001, s. 222-23.

⁵⁴ Besprechung mit Reichskommissaren und Militärbefehlshabern, 6. Aug. 1942. *Trial of the Major War Criminals* Vol. XXXIX, Nürnberg 1949, doc. 170-USSR, s. 384-407. Også benyttet i Corni & Gies 1997, s. 503-4 og Tooze 2007, s. 546-47. Danmark var karakteristisk nok det eneste tyskkontrollerede land, der ikke blev nævnt under konferencen. Herfra var leverancerne tilfredsstillende.

Ukraine og Frankrig lykkedes det således at fordoble leverancerne af korn, kød og fedtstoffer, og i efteråret 1942 kunne man sætte brødrationerne en smule i vejret. Ifølge SD virkede denne begivenhed langt stærkere på befolkningen end sejrsmeldinger fra fronten.⁵⁵ Men et halvt år senere, i maj 1943, måtte man igen beskære kødrationerne, som nu var nede på halv størrelse i forhold til september 1939. Atter var »Meldingerne fra Riget« utvetydige:

De indtil videre foreliggende indberetninger fra de enkelte områder, herunder fra Bayreuth, Berlin, Breslau, Danzig, Dortmund, Frankfurt/Oder, Graz, Halle, Hamburg, Karlsruhe, Kiel, Litzmannstadt [Lodz] og Stettin om nedsættelsen af flæskerationerne (med næsten en tredjedel) viser, at på trods af at der i ugevis har været rygter i omløb, har offentliggørelsen af nedsættelsen virket yderst skadeligt og næsten chockagtigt. En større del af befolkningen troede, at en sådan ændring i levnedsmiddelforsyningen var umulig, fordi den tyske ernæringsituation med rigsmarskallens [Göring] ord nu kun kunne blive bedre og ikke længere blive værre. Ofte sættes nedsættelsen i forbindelse med de militære tilbageslag på østfronten, og der er ved flere lejligheder blevet givet udtryk for den mening, at flere nedsættelser af rationerne vil følge.⁵⁶

Ifølge Backe, som løbende gav den tyske presse fortrolige oplysninger om udviklingen, skyldtes nedskæringen de stigende vanskeligheder med at skaffe forsyninger til Værnemagten. Forsøget på at kompensere ved at hæve befolkningens fedtrationer vanskeliggjordes af, at Værnemagten netop havde måttet opgive Nordafrika, hvorfra 40 % af de franske fedtleverancer stammede.⁵⁷ Effekten på den tyske befolknings moral var tydelig, og reaktionen blandt industriarbejdere beskrives således: »Statt 100 g Fleisch erhalte man lediglich ein Stück Brot mit Aufstrich« og »Die 300 Gramm Brot im Monat bedeuteten eineinhalb Schnitten pro Woche, und die zwölf einhalb Gramm Fett je Woche seien nicht der Rede wert.«⁵⁸ Landbrugseksperter Emil Woermann fra Albert Speers Zentrale Planung konstaterede på dette tidspunkt, at man ikke mere kunne regne med at lukke hullet i kød- og fedtforsyningen.⁵⁹

55 Berghoff 2005, s. 286.

56 Stemningsrapport 20. maj 1943, cit. efter Schneider 2002, s. 183-84.

57 Steinert 1970, s. 389; Corni & Gies 1997, s. 566.

58 Steinert 1970, s. 389; Focke & Reimer 1979, s. 187.

59 Corni & Gies 1997, s. 566.

Status var i 1942/43, at det besatte Europa forsynede Tyskland med mere end en femtedel af dets brødkorn, en fjerdedel af dets fedtstoffer og næsten 30 % af dets kød.⁶⁰ Forsyningerne var stabiliseret, uden at de kunne siges at være tilstrækkelige. I efteråret 1943 blev der for alvor problemer med kartoffelforsyningen, og igen berettede SD: »Die Sorge vor dem Winter – Erinnerung an den Kohlrübenwinter 1917/18 werden wieder wach – ist im ganzen Reich sehr groß«. ⁶¹ Først i vinteren 1944/45 blev situationen dog igen for alvor kritisk, da transportsystemet brød sammen og man begyndte at bjærge kartoffellagre fra kældrene i sønderbombede beboelsesejendomme.⁶²

På denne baggrund kan det næppe komme bag på nogen, at Berlin lagde så stor vægt på de danske fødevarerleverancer. Indretningen af en tysk »storrumsøkonomi« i Europa var nøglen til tysk forsyningssikkerhed under krigen, hvad enten den økonomiske udnyttelse skete som tvangsafleveringer og konfiskationer eller – som i Danmarks tilfælde – i form af handel og frivilligt samarbejde.

Tysklands behov for danske fødevarer

I det besatte Danmark var tysklandseksporten en offentlig hemmelighed. Illegale blade som *Frit Danmark* og *De frie Danske* skrev med fokus på de danske landmænd mere eller mindre kritisk om den omfattende landbrugseksport til Tyskland,⁶³ og *Vejen frem*, der blev udgivet af en gruppe uafhængige socialistiske intellektuelle fra foreningen Clarté, rettede i sommeren 1944 et skarpt blik mod den tyske aftagerside:

Der er især to Omstændigheder, som kan forklare, at Tyskland hidtil har klaret sig saa nogenlunde igennem med Levnedsmidler. For det første Bestræbelserne paa at øge Landets Selvforsyning med Næringsmidler og for det andet – og dette har i Praksis haft langt større Betydning – Tysklands Forsøg paa at danne Kærnen i en europæisk »Storrumsøkonomi«, d.v.s. at blive det industrielle Kærneland i et kontinentalt Statssystem, hvor Nabolandene skulde have til Opgave at levere Levnedsmidler og industrielle Raavarer. Den vigtigste Opgave har her det østlige og sydøstlige Europa

60 Tooze 2007, s. 548.

61 Stemningsrapport 29. november 1943, cit. efter Corni & Gies 1997, s. 568.

62 Gregor Janssen: *Das Ministerium Speer. Deutschlands Rüstung im Krieg*, Frankfurt a/M – Berlin: Ullstein 1968, s. 292; Corni & Gies 1997, s. 575-82.

63 Se Nissen 2005, s. 310-40.

faaet; men ogsaa de skandinaviske Lande, Holland, Frankrig og Italien har maattet levere forædlede Landbrugsprodukter. Der er ingen Tvivl om, at de »Underværker«, som disse Lande udgør i det tyske Fæstningssystem, spiller en lige saa vigtig Rolle for Tysklands Levnedsmiddelforsyning som i almindelig strategisk Henseende. Det forekommer at være en smal Sag at løbe Storm paa Tyskland, naar det først er afskaaret fra Ruslands Korn, Sydeuropas Foderstoffer og Oliefrø, Danmarks Flæsk og Æg, Norges Fisk og Hollands Grøntsager. Det samme Resultat kan naas ved Udsultning, men selvfølgelig først naar den indre Fæstning er helt isoleret.

Tysklands Anstrængelser for at blive selvforsynende inden for det egentlige Rigsomraade kan ikke betegnes som særlig vellykkede. Den tyske Produktions Andel i Forbruget af Levnedsmidler udgjorde i 1933 ca. 81 % og var i 1937 kun steget til 83 %. I det sidste Aar før Krigen blev der indført flere Millioner Tons Brødkorn, Majs og Oliefrø, hvoraf Størsteparten kom fra oversøiske Lande. Importens Andel i Forbruget var ogsaa meget høj for Smør, Æg og Kød. Dette Hul i Tysklands Forsyninger har tvunget Nazisterne til Skridt for Skridt at udvide sine Forsyningsmuligheder (...).⁶⁴

På Christiansborg havde man hele tiden været på det rene med Danmarks rolle i det tyske forsyningsystem – og hvilket godt kort, man her havde på hånden, når handelsaftalerne skulle fornys hvert kvartal. Under regeringens krisemøder i august 1943 blev den tanke luftet, at modstandsbevægelsen kunne have betydning for de allieredes behandling af Danmark efter et tysk nederlag. Heroverfor indvendte Scavenius, »(...) at det ville blive helt andre hensyn, nemlig de pågældende stormagters interesser over længere sigt, der ville blive afgørende for deres holdning til os efter krigen, og ikke sabotage, der på det afgørende punkt, nemlig leverancerne til Tyskland af danske produkter, specielt landbrugsprodukter, overhovedet ikke betød noget som helst«.⁶⁵

To år tidligere havde regeringen fået en tydelig påmindelse om, hvilken rolle Danmark spillede i den tyske »storrumsøkonomi«. Under forhandlingerne om en forlængelse af den tysk-danske handelsaftale

64 *Vejen frem* nr. 6, juli 1944.

65 Erik Scavenius: *Forhandlingspolitikken under besættelsen*, København: Steen Hasselbalchs Forlag 1948, s. 181.

i april-maj 1941 klagede tyskerne over, at de 130.000 stk. kvæg, som danskerne havde tilbudt at levere frem til 30. september, var for lidt. De tyske forhandlere pressede nu på for yderligere 36.000 stk. kvæg under henvisning til, at de tyske kødrationer den 2. juni stod over for en nedskæring fra 500 til 400 gram pr. uge. Ifølge minister for offentlige arbejder, Gunnar Larsen, havde tyskerne ligefrem erklæret, at nedskæringen skyldtes de svigtende danske leverancer. En direkte sammenhæng mellem danske leverancer og tyske rationer blev således benyttet som argument under forhandlingerne, hvad man fra dansk side var nødt til at tage alvorligt. Sagen blev klaret ved et midlertidigt pristillæg til de danske producenter, der med eet slag fremtryllede op imod 45.000 ekstra stykker dansk kvæg til eksport. Kort tid efter afskaffede danske restauranter »det store kolde bord« og indførte kødløs dag.⁶⁶

Det kunne næsten virke som en advarsel til de danske forhandlere, da Royal Air Force den 16. april, få dage efter den dansk-tyske forhandlingsrunde, gennemførte et bombeangreb mod Skjern Svineslagteri, hvor der nedkastedes 4 sprængbomber, som medførte betydelig skade på slagteriet. I Danmark frygtede man, at der med bombningen var tale om en strategisk offensiv for at ødelægge de danske fødevarerleverancer til Tyskland, og Statens Luftværn sørgede derfor for at etablere fabriksluftværnsforanstaltninger på samtlige landets slagterier i samarbejde med De samvirkende danske Andelsslagteriers Fælleskontor. I de følgende måneder fulgte mejerierne efter.⁶⁷

Et par måneder efter episoden i Skjern fik Danmark besøg af Herbert Backe, som blev vist rundt på forskellige landbrug af Landbrugsrådets præsident, Henrik Hauch, og efter besøget kunne en tilfreds Renthe-Fink fra København indberette, at statssekretæren havde været tilfreds med, »daß es gelungen sei, die dänische Landwirtschaft

66 Focke & Reimer 1979, s. 184; Sigurd Jensen 1971, s. 132-35; Gunnar Larsens dagbog 13. maj 1941, Rigsarkivet.

67 *Statens Civile Luftværn 1938-1949*, Bd. 1, 1950, s. 30; Henrik Skov Kristensen m.fl.: *Vestallierede luftangreb i Danmark under 2. Verdenskrig*, Århus: Aarhus Universitetsforlag 1988, bd. I, s. 207-10 og 216; Henrik Skov Kristensen: »British Air Raids in Denmark during World War II«, i: Jørgen Sevaldsen (red.): *Britain and Denmark. Political, Economic and Cultural Relations in the 19. and 20. Centuries*, København: Museum Tusulanum 2003, s. 311-42 (336-37). Formentlig var der tale om et fejlangreb. På den anden side stod en begrænsning af dansk eksport af krigsvigtige varer (herunder landbrugsprodukter) til Tyskland i de første krigsår højt på SOEs prioriteringsliste, hvorfor man også anså fødevarereproducerende virksomheder som slagteriet i Skjern for vigtige mål. Senere slettede briterne danske fødevareraktiviteter af mållisten for ikke at få den danske folkestemning imod sig og i erkendelse af, at sådanne bombninger i bedste fald først ville have indflydelse på tysk kampkraft på længere sigt.

produktions- und lieferfreudig zu erhalten, in einem Ausmaß, daß die Lebensmittellieferungen nach Deutschland die Erwartungen nicht nur erfüllt, sondern sogar übertroffen haben«. ⁶⁸ I Backes bog *Um die Nahrungsfreiheit Europas*, som udkom på denne tid, kunne man følge hans tanker om en europæisk arbejdsdeling på det ernæringsmæssige område, hvor Danmark ved siden af Nederlandene skulle koncentrere sig om forædling af landbrugsvarer og bidrage til at sikre de tyske forsyninger og forhindre en gentagelse af udsultningen under den første verdenskrig. En af Backes nærmeste medarbejdere og hans efterfølger som statssekretær i ernæringsministeriet, Hans-Joachim Riecke, konstaterede nogle år efter krigen, at årlige danske leverancer på over 150.000 ton kød og 50.000 ton smør havde været med til at sikre, at Tyskland ikke led for hårdt under den allierede blokade. ⁶⁹ I Danmark havde det ikke været nødvendigt at gribe ind på noget tidspunkt, idet levnedsmiddelleverancerne til Tyskland var fuldt tilfredsstillende.

De tyske kilder refererer jævnligt til de danske madvarers indflydelse på rationernes størrelse. Fra 1. juli 1940 blev smørrationerne sat op med 125 gram med direkte henvisning til besættelsen af Danmark og Nederlandene ⁷⁰ – dog kun for igen at blive sat ned i oktober måned. ⁷¹ I november 1942 refererede de tyske myndigheder i Danmark direkte til de danske leverancers betydning, da man anførte: »Als direkte dänische Leistung an das Reich ist zu erwähnen, dass Dänemark in den letzten Jahren grosse Ausfuhren an Zucker insbesondere nach Finnland und Norwegen vorgenommen hat und dadurch hauptsächlich den Fehlbedarf dieser Länder gedeckt hat. Wenn Dänemark diese Lieferungen nicht vorgenommen hätte, so hätten sie aus Deutschland kommen müssen zu lasten der deutschen Rationen«. ⁷² Et halvt år senere lød vurderingen: »Als Beitrag zur deutschen Kriegsernährungswirtschaft sind die dänischen Lieferungen so erheblich, dass sie nicht entbehrt werden könnten, ohne die deutschen Lebensmittelrationssätze zu

⁶⁸ Renthe-Fink til Auswärtiges Amt, 30.6.1941. Citeret efter Vera Köller: *Der deutsche Imperialismus und Dänemark 1933-1945 unter besondere Berücksichtigung der faschistischen Wirtschaftspolitik*, Berlin 1966, s. 234. Backes rejse er beskrevet i Lund 1999, s. 168, Lund 2005, s. 288 og Nissen 2005, s. 58 og 262.

⁶⁹ Hans-Joachim Riecke: »Ernährung und Landwirtschaft im Kriege«, i: *Bilanz des Zweiten Weltkrieges. Erkenntnisse und Verpflichtungen für die Zukunft* (u. angivelse af redaktør), Oldenburg/Hamburg: Gerhard Stalling 1953, s. 329-46.

⁷⁰ Steinert 1970, s. 137.

⁷¹ Focke & Reimer 1979, s. 183.

⁷² Politische Informationen für die deutschen Dienststellen in Dänemark, 24.11.1942. Bundesarchiv, R901/67735.

gefährden«. ⁷³ Mogens R. Nissen og jeg bringer udførlige referencer til indberetningerne fra det tyske gesandtskab i København, som systematisk understregede nødvendigheden af at opretholde et besættelsespolitisk status quo, hvis ikke man ville bringe de danske fødevareleverancer i fare. Jeg skal ikke gentage dem her, men igen referere til Ebners ovenfor nævnte indberetning fra 20. oktober 1943. ⁷⁴ Han fremhævede efterårets handelsforhandlinger, som var afsluttet

(...) mit dem ausserordentlich erfreulichen Ergebnis, dass die Lieferungen der wichtigsten Lebensmittel wie Fleisch, Butter, Seefische usw. aus Dänemark nach Deutschland unter dem Vorbehalt normaler Verhältnisse im Lande voraussichtlich grösser als im vierten Kriegswirtschaftsjahr ausfallen werden. Über die voraussichtlichen dänischen Lebensmittellieferungen im 5. Kriegswirtschaftsjahr, die für die deutsche Ernährungsbilanz mit von ausschlaggebener Bedeutung sind und eine erstaunliche Leistung der dänischen Landwirtschaft darstellen, ist bereits nach Abschluss der Verhandlungen im einzelnen berichtet worden. Hier sei nur als Beispiel darauf hingewiesen, dass die von Deutschland aus Dänemark erwarteten Mengen Fleisch und Butter ausreichen, um den grossdeutschen Bedarf der Normalverbraucher – bei Zugrundelegung der jetzigen deutschen Rationssätze – auf fast 6 Wochen bei Fleisch und auf 5 Wochen bei Butter zu decken.

Ganske vist kunne man heller ikke påvise nogen nævneværdig begrænsning i de danske leverancer som følge af jødeaktionen den 1.-2. oktober, men »Da deutscherseits weiterhin grösstes Gewicht darauf gelegt werden muss, die dänischen Lebensmittellieferungen auf annähernd gleicher Höhe zu halten, muss jedenfalls nach Möglichkeit alles vermieden werden, was die Produktionswilligkeit der dänischen Bauern weiter beeinträchtigen könnte (...)« – man bemærker det lille ord »weiter«. Undtagelsestilstanden og jødeaktionen var overstået; nu måtte man undgå videre forstyrrelser. Heldigvis var de danske fødevareleverancer uberørt af begivenhederne. De gode tyske priser hjalp herpå, og Ebner medgav desuden: »Es ist vielleicht vorteilhaft, dass der dänische Bauer, der nach dem bisherige System sein Vieh, seine Butter usw.

⁷³ Politische Informationen für die deutschen Dienststellen in Dänemark, 15.04.1943. Bundesarchiv, R901/67735. Også citeret hos Nissen 2005, s. 246.

⁷⁴ Som note 15.

an einen halbamtlichen dänischen Ausschuss abgeliefert, nicht weiss, ob seine Lieferung in Dänemark verbleibt oder nach Deutschland weitergeht.«

Indberetningen refererer i øvrigt den direkte ordre fra Hitler, ifølge hvilken ansvaret for dansk økonomi – dvs. varetagelsen af de tyske økonomiske interesser – under undtagelsestilstanden fortsat skulle ligge hos den rigsbefuldmægtigede, og altså ikke overføres til Værnemagten. Denne »førerbeslutning« har hidtil kun været kendt fra Schnurres rapport fra 26. december og er et af de få kendte tilfælde, hvor Hitler greb direkte ind i sikringen af de danske leverancer.⁷⁵

Med alle disse oplysninger og anbefalinger i baghånden lykkedes det i april 1944 det tyske *Handelspolitischer Ausschuss* at få Hitler til at erklære, at Danmark skulle holdes forsynet med alle råstoffer, der var nødvendige for at opretholde produktionen. Referenten kunne henvise til »der erfreulichen Entwicklung der dänischen Lebensmittellieferungen nach dem Reich und (...) der Entscheidung des Führers, laut welcher Dänemark mit allen Waren zu beliefern sei, die notwendig sind, um die Produktionskraft der dänischen Wirtschaft zu erhalten«.⁷⁶

Lederen af den tyske Sicherheitsdiensts udlandsafdeling, Walter Schellenberg, beretter i sine erindringer, hvordan han i sommeren 1942 havde været i Danmark, hvor han havde afvist den danske nazifører Frits Clausens fornyede indsats for at finde tysk støtte til et kup mod den danske regering med begrundelsen: »(...) schliesslich war Dänemark unser wichtigster Fleisch- und Fettlieferant und durfte gerade in dieser Phase des Krieges keinen Erschütterungen ausgesetzt werden«.⁷⁷ De danske fødevarerleverancer var simpelthen for vigtige til, at man turde sætte dem over styr af ideologiske hensyn.

Vi kan afslutte med chefen for Rüstungsstab Dänemark, *Fregattenkapitän* Forstmann, som i august 1944 konstaterede: »Wenn auch durch andere Methoden der Lenkung und der Arbeit aus einzelnen Betrie-

⁷⁵ Se Nissen 2005, s. 263-65.

⁷⁶ HPA-Protokoll v. 25.4.1944. Citeret efter Berthold Puchert: »Der deutsche Außenhandel im Zweiten Weltkrieg«, i: Dietrich Eichholtz *Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft* bd. 3, Berlin: Akademie Verlag 1996, s. 393-507 (494). Se også Rolf-Dieter Müller: »Die Konsequenzen der »Volksgemeinschaft«: Ernährung, Ausbeutung und Vernichtung«, i: Wolfgang Michalka: *Der Zweite Weltkrieg. Analysen - Grundzüge - Forschungsbilanz*, München: Piper 1989, s. 240-48.

⁷⁷ Walter Schellenberg: *Memoiren*, Köln 1956, s. 226. I den britiske udgave er formuleringen svækket: »Furthermore, it would have meant throwing Denmark into chaos – and the country's meat and dairy production was an important element in our food programme (...)« *The Schellenberg Memoirs*, udgivet og oversat af Louis Hagen, London 1956, pp. 292-93.

ben höhere Leistungen hätten herausgeholt werden können, so ist – wenn man alle Leistungen für deutsche Interessen (landwirtschaftliche Erzeugung, gewerbliche Erzeugung, Wehrmachtarbeiten und Arbeitseinsatz im Reich) zusammennimmt – durch das angewendete System zweifellos das Optimum dessen erzielt worden, was die dänische Wirtschaft under den gegebenen Verhältnissen zu leisten vermag«. ⁷⁸ Eller, som man på samme tidspunkt i al sin enkelhed formulerede det i Fireårsplanen: »Länder, deren Wirtschaft und öffentliches Leben intakt sein, sind für uns ergiebiger als unruhige Länder«. ⁷⁹

Det nazistiske regimes propagandaapparat søgte under krigen at opretholde et billede af et velforsynet tysk samfund, hvor de besatte lande gav deres bidrag til, at Tyskland kunne omgå den allierede blokade. Dette var den europæiske *Grossraumwirtschaft* under fuld udfoldelse. Den økonomiske politik i de tyskbesatte lande og annekterede områder formåede ganske vist ikke at forhindre en drastisk forværring af det tyske folks levestandard i årene 1939-45, og efterhånden som Værnemagten måtte opgive de besatte områder, holdt man op med at referere til de udenlandske leverancer, mens man på de indre linjer i stedet beklagede sig over de skuffende resultater af en fejlslagen besættelsespolitik. Tallene for, hvor stor en del af Tysklands forbrug der blev dækket af indførte fødevarer, faldt mellem fjerde og sjette krigsår for brødkorns vedkommende fra 39,1 % til 16 %, for foderkorn fra 22 % til 5,9 %, for kød fra 37,6 % til 17,7 % og for fedt fra 36 % til 12,8 %. ⁸⁰

De udenlandske leverancer af råvarer og fødevarer gjorde Tyskland i stand til at føre en langvarig krig og true de gamle stormagters dominans. I det tyske forsyningsnet indtog Danmark ikke nogen særstilling, men det rangerede på vigtige forsyningsområder på linje med de besatte østområder, generalguvernementet og Frankrig. De danske leverancer var ikke med til at gøre tyskerne fede under krigen, men de bidrog til, at fødevarsituationen ikke forværredes yderligere. I dette lys er det ikke vanskeligt at begribe den store betydning, tyske myndigheder tillagde de danske fødevarerleverancer. ⁸¹

78 Aufzeichnung des Chefs des Rüstungsstabes Dänemark, 15.08.1944, für den Chef des Rüstungsamtes (cit. efter Volkmann 1984, s. 28).

79 *Die Entwicklung des Aussenhandels, 1944* (cit. efter Volkmann 1984, s. 28).

80 Corni & Gies 1997, s. 552-54.

81 Se Mogens R. Nissens oversigt over de tyske myndigheders eksplicite referencer til de danske leverancer i deres talrige forsøg på at forhindre Berlin i at radikalisere besættelsespolitikken (Nissen 2005, s. 253-65). De danske leverancer er nu også ved at nå frem til forskningslitteraturen uden for Danmark; eks. omtaler Corni & Gies (1997, s. 520), hvordan Danmark alene i 1940-42 leverede 532.000 ton kød, 215.000 ton fedt og 1,4 mia. æg. Götz Aly (2005, s. 96) nævner de danske leverancer til Værnemagten i Norge i 1942

Var Danmark nu en af Tysklands vigtigste fødevarerleverandører under krigen? Brødkorn blev hovedsagelig skaffet fra de besatte østområder, dvs. de besatte dele af Sovjetunionen, Frankrig, Generalguvernementet og Ungarn, mens kartofler fortrinsvis blev indført fra de besatte østområder, Generalguvernementet og Frankrig.⁸² Norge leverede i 1940/41-1942/43 781.845 ton fisk, mens Danmark stod for 293.399 ton og øvrige lande 179.541 ton.⁸³ Hvad kødleverancer angår, kunne Danmark også være med: I 1940/41-1942/43 leverede danske landmænd 355.000 ton kød og flæsk til Tyskland. Til sammenligning leverede i samme periode Frankrig 561.000 ton, de besatte østområder 543.000 ton, Nederlandene 103.000 ton, Generalguvernementet 80.000 ton, Ungarn 47.000 ton, Belgien 30.000 ton, Rumænien 24.000 ton, Norge 22.000 ton, Serbien og Kroatien 21.000 ton og Protektoratet 21.000 ton. Og endelig indførslen af smør, et afgørende fedtstof, som Tyskland i særlig grad havde vanskeligt ved at producere tilstrækkeligt af:⁸⁴ I rå tal havde det besatte Danmark i 1940/41 – 1942/43 eksporteret 137.200 ton smør til Tyskland. Til sammenligning leverede i samme periode de besatte østområder 87.300 ton, Frankrig 32.200 ton og Nederlandene 35.100 ton.⁸⁵ I procent kan det opgøres således:

1) Danmark stod i årene 1940/41-1942/43 for gennemsnitligt 23,4 % af Tysklands indførsel af fisk og dækkede 17,4 % af det tyske forbrug i perioden, kun overgået af Norge.⁸⁶

2) Danmark stod i samme periode for gennemsnitligt 17,3 % af Tysklands indførsel af kød og dækkede mellem 3 og 6 % af det samlede tyske kødforbrug.⁸⁷

3) Danmark stod i samme periode for gennemsnitligt 39,3 % af Tysklands indførsel af smør og dækkede 5-6 % af det samlede tyske smørforbrug og 3 % af Tysklands samlede fedtforbrug i perioden. Danmark var

på 22.000 stk. kvæg, 17.500 svin, 2870 ton smør, knap 500 ton marmelade, 800.000 æg og 3000 ton frugt og grønt, som altsammen aflastede den tyske økonomi.

82 Volkmann 1984, Anlage III, s. 68 og Anlage VI, s. 71. Se også Corni & Gies 1997, s. 499-554.

83 Robert Bohn: *Reichskommissariat Norwegen. «Nationalsozialistische Neuordnung» und Kriegswirtschaft*, München: Oldenburg 2000, tabel 5, s. 286.

84 Se Corni & Gies 1997, s. 362-63; 481-82; 558; 561-62.

85 Volkmann 1984, Anlage IV, s. 69 og Anlage V, s. 70.

86 Lund 2005, tabel 8, s. 298.

87 Nissen 2005, tabel 10.2, s. 250 samt udregninger på basis af Volkmann 1984, Anlage V, s. 70.

dermed Tysklands største leverandør af smør (med de besatte østområder på en andenplads med 29,1 %).⁸⁸

Takket være Mogens R. Nissens undersøgelser ved vi, at de danske leverancers faktiske betydning steg yderligere de sidste to krigsår, da dansk flæsk og oksekød dækkede op mod 14 % af den tyske bybefolknings forbrug og mere end 20 % af Værnemagtens, mens dansk smør udgjorde op mod 9 % af bybefolkningens forbrug og omkring en tredjedel af Værnemagtens. Om det er tilstrækkeligt til, at man kan kalde Danmark for en vigtig del af Hitlers europæiske spisekammer, turde vel være en smagssag. For mit vedkommende er denne debat hermed afsluttet.

⁸⁸ Nissen 2005, tabel 10.1, s. 250 samt udregninger på basis af Volkmann 1984, Anlage IV, s. 69.